

Protestantse gemeenten in Chaam en omgeving

door

TON KAPPELHOF

In 2006 verscheen van de hand van Bram Vroom het boek *Vier eeuwen protestantisme in het zuidoosten van de Baronie van Breda. De geschiedenis van de Protestantse Gemeente te Chaam c.a.*

Protestantisme in Chaam, hoe zo, zal menigeen zeggen, wanneer hij dit boek uit de kast neemt? Brabant is toch katholiek en dat is toch altijd zo geweest? Nee, zo is het niet. Al rond 1550 waren er in Brabant zowel in de steden als in de dorpen lieden die anders begonnen te denken over de religie en behoefte hadden aan een andere spiritualiteit. In 1556 werd Jan de Scheerder uit Baarle-Nassau door de Bredase schepenenbank verhoord omdat hij verdacht werd van ketterij. Waarschijnlijk was hij een sacramentariër. Dat waren mensen die niet langer geloofden dat bij de consecratie hostie en wijn werden veranderd in het lichaam en het bloed van Jezus. In hun ogen was er alleen sprake van geestelijke aanwezigheid van Jezus. De Scheerder had nog een bijnaam namelijk 'de lezer' wat erop duidt dat hij de H. Schrift las en, nog gevaarlijker, erover nadacht. Ook dat was nieuw, want lezen van zelfs maar het evangelie was voorbehouden aan de uit mannen bestaande geestelijkheid. Leken hoorden dat niet te doen, want dan zouden ze maar op verkeerde ideeën komen.

Op de Sacramentariërs volgden andere stromingen die de kerk wilden 'hervormen'. Toen Rome aangaf niet mee te willen gaan met hun leiders, stichtten zij eigen kerken. De Reformatie was een feit. In Duitsland kreeg Luther veel aanhang, in de Lage Landen kreeg vanaf 1560 de fransman Jean Calvin veel volgelingen. De Reformatie was een van de oorzaken van de Nederlandse Opstand die in 1566 uitbrak met de Beeldenstorm. In Noord-Brabant richtte de daaropvolgende oorlog grote verwoestingen aan. Dorpen werden verlaten, boeren vluchtten met hun vee en andere bezittingen naar de veilige stad en bendes, ook in Chaam, maakten het platteland onveilig. Voor een bespreking van deze IJzeren Eeuw verwijs ik naar de door prof. Raymond van Uytven geredigeerde en in 2004 verschenen 'Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden'.

Terug naar de baronie. Nadat de oorlog in 1609 tijdelijk was onderbroken door een wapenstilstand en de toestand normaliseerde bleken er in Chaam en Gilze kleine groepjes gereformeerden¹ te wonen. Over het ontstaan van de gemeente in Chaam weten we iets meer dankzij het archief van de classis Breda en de rapporten die de katholieke deken van Breda geregeld uitbracht aan zijn bisschop. Doordat de pastoor niet goed bij zijn hoofd was, had de koster Thomas zich meester kunnen maken van de macht over de kerk. Zonder de schepenen of de pastoor erin te kennen beheerde

hij naar eigen inzicht de armenkas. Aan zijn zoon Hubrecht, die ook al zwak van geest was, had hij het rectoraat van de kapel in Snijders-Chaam en het Maria-altaar in de parochiekerk toegespeeld. In de boerderij van de broer van meester Thomas werd in de slaapkamer de nieuwe leer gepreekt. De pastoor had nooit iets gedaan aan catechismusonderricht, zodat de boerenbevolking makkelijk was over te halen. De eerste Chaamse predikant was Paulus Hoen van Hoensbroek die in St. Truiden geboren was. Voor hem werd een predikhuis gebouwd op een door een boer geschonken stuk grond. Rond 1615-1620 telde Chaam 60 tot 80 gereformeerden, dat was ongeveer 8-10% van de bevolking. Alleen in Etten bestond toen een gereformeerde gemeente die naar verhouding veel groter was en die geconcentreerd was op de Leur. Na 1620 stabiliseerden zich de religieuze verhoudingen. Het op gang komende catechismusonderricht en de komst van nieuwe pastoors die hun taak serieus opvatten verhinderden dat nog meer mensen voor de nieuwe leer kozen.

Na de vrede van Munster in 1648 ondernam men vanuit Den Haag een serieus opgezette poging om het Noord-Brabantse platteland te bekeren tot de gereformeerde religie, maar ofschoon de zaak goed was georganiseerd en er veel geld in werd gestoken, mislukte de onderneming volledig. De Contrareformatie had haar werk gedaan, de verhoudingen lagen voor de komende eeuwen vast. In materieel opzicht moest de katholieke kerk wel een flinke veer laten. De dorpskerken van Gilze, Rijen, Chaam en Alphen, de buiten Baarle gelegen St. Salvatorkapel in Nijhoven en de kapellen in Ulicoten en Snijders-Chaam werden overgedragen aan de gereformeerden. De parochiekerk van Baarle lag in Baarle-Hertog, dus daar kon de Republiek niet aankomen. De genaaste kerken werden bij deze gelegenheid gezuiverd dat wilde zeggen bijna alle kerkelijke ornamenten werden verwijderd en daarna verkocht maar ook wel vernield. Dat ging soms met emoties gepaard. In Baarle was een opgewonden menigte bezig het beeld van de gekruisigde Christus met de twee moordenaars in stukken te slaan. Toen de predikant zag dat de katholieke omstanders hier niets van begrepen, zei hij: 'kijk eens hoe simpel jullie zijn dat ge zulk een god aanbidt.' Een katholieke inwoner van het dorp verweerde zich door te zeggen: 'wij weten allen heel goed dat dit beeld geen god, maar slechts een afbeelding van Christus is.' Bij dit incident botsten twee geloofsopvattingen: de gereformeerden verafschuwden de verbeelding van goddelijke wezens en beschouwden dit als afgoderij. Het katholieke standpunt was dat een beeld alleen maar een afbeelding was en er dus geen kwaad in stak om er kaarsen voor te branden.

Aangezien de schouten omkoopbaar waren kon de katholieke kerk zich handhaven, zij het dat men zich moest behelpen met schuurkerken. Tot 1795 leefden de twee kerkelijke gemeenschappen naast elkaar. Die in Chaam was nog de grootste, in de andere dorpen bestond de Nederduits Gereformeerde Gemeente vaak alleen maar uit de schout, de secretaris, de vorster (gerechtsbode) en de koster die op zondag ook moest voorzingen en uit de bijbel voor moest lezen. De gemeente van Alphen was meestal zo klein dat er geen kerkenraad gevormd kon worden. Ondanks dit alles konden deze minuscule gemeenschappen zich handhaven en lukte het hun steeds om aan predikanten te komen. Met zo weinig leden en toch een door de staat gegarandeerd inkomen van meestal 600 gulden per jaar, waar toen goed van te leven viel, hielden de predikanten tijd over voor andere bezigheden. Zo was ds. Abraham

Santvoort, die van 1653 tot 1659 in Baarle-Nassau stond, een verdienstelijk graveur, tekenaar en porseleinschilder. Dankzij subsidies uit de staatskas werden de diakonieën zelfs tamelijk vermogend.

Met de Bataafse Revolutie van 1795 werden alle religies gelijk gesteld. In de eerste Nederlandse grondwet van 1798 kwam een bepaling te staan dat de grootste kerkelijke gezindte recht had op de dorpskerk. In heel Noord-Brabant ontstond al meteen in 1795 een soms verbeterde strijd om de kerken omdat de gereformeerden niet bereid waren hun bezit zomaar af te staan en de katholieken na anderhalve eeuw nog niet vergeten waren wat hen in 1648 was ontnomen. In Chaam bleef het echter tamelijk rustig en vermoedelijk dankzij een connectie op het ministerie van Binnenlandse Zaken, dat toen veel gezag had over de kerkgenootschappen, bleef de kerk van Chaam in gereformeerde handen. Wel werden de kerken van Gilze en Alphen teruggegeven aan de katholieken. De gereformeerden van Alphen kregen in ruil daarvoor een nieuw kerkje, dat er nog staat en thans plaats biedt aan een museum. De gemeente van Gilze en Rijen werd opgeheven en de gemeenten van Alphen en Baarle-Nassau werden gecombineerd met die van Chaam. In 1817 telde deze nieuwe uitgebreide gemeente 50 leden, een getal dat rond 1850 was aangegroeid tot 153.

Tot 1867 bepaalde de koning wie er predikant in Chaam werd en dit leverde het dorp enkele goede dominees op zoals ds. G.D.J. Schotel (1841-1846) die alleen al in de tijd dat hij in Chaam verbleef 66 artikelen in tijdschriften publiceerde. Schotel bezat een bibliotheek en was bevriend met de toen zeer beroemde dichter Tollens. Chaam omschreef hij eens als een arm boerendorp, 's zomers een aards paradijs maar 's winters onleefbaar en eenzaam omdat alles onder water stond en de wegen onberijdbaar waren. Voor een geleerde in de stad opgeleide predikant als Schotel moet dat een ontvrunderende ervaring geweest zijn.

De gemeente had geen last van de elders zo verscheurende richtingenstrijd tussen orthodoxen, vrijzinnigen en gematigden, waarschijnlijk omdat hij zo klein was en men daarom elkaar hard nodig had. De katholieke meerderheid beschouwde protestanten nog steeds als ketters en geuzen, al omschreef een predikant de verhouding zelfs als goed. Tot 1854 waren leden van de van oudsher protestantse familie Beckers burgemeester terwijl op de landgoederen Hondsdonk en Valkenberg protestantse grootgrondbezitters woonden o.a. de baronnen Van der Borch van Verwolde en Prisse. Het was aan een van deze heren te danken dat er in 1900 'een school met den Bijbel' werd opgericht. Bij de bevrijding werden de katholieke en de hervormde kerk van Chaam door een Duits springcommando opgeblazen. Na de bevrijding was er geen geld om de tussen 1500 en 1525 gebouwde toren, die veel leek op die van Alphen, te herstellen. Wat bleef was een mooi, lief kerkje dat in 2000 voor het laatst is gerestaureerd. De periode na de laatste oorlog bracht nieuwe veranderingen. Protestantse toeristen kwamen 's zondags naar de dienst en bezetten tot schrik van de autochtonen de beste plaatsen. Immigranten vestigden zich in de landelijke omgeving waar het inmiddels als gevolg van ruilverkaveling en ontwatering 's winters geen modderpoel meer was. Het samengaan van autochtonen en allochtonen leidde tot wrijvingen en op den duur bleven veel oude Chaamse families weg. De financiële positie van de gemeente bleef een voorwerp van nimmer ophoudende zorgen. In 1998 kwam er de eerste vrouwelijke predikant, ds. Henrieke ten Thije.

Aan dit boek heeft de schrijver acht jaar lang gewerkt. In die tijd werkte hij ook mee aan de geschiedschrijving van Heusden, nadat hij eerder bij prof. H.F.J.M. van den Eerenbeemt was gepromoveerd op een biografie van ds. C.W. Pape uit Heusden. Vroon heeft alle primaire en secundaire bronnen die gegevens zouden kunnen bevatten doorgewerkt. Het resultaat is een met veel liefde en volharding geschreven boek waar de Protestantse Gemeente van Chaam trots op mag zijn. Veel aandacht wordt besteed aan de kerkgebouwen en aan de zorgen die de instandhouding ervan opleverde.

De auteur blijft dicht bij de feiten en verliest zichzelf niet in geleerde analyses die zijn lezers zouden kunnen afschrikken. Dat betekent anderzijds wel dat de context zeer beperkt is gehouden. Het lijkt er daardoor soms op alsof het protestantisme zich in dit gebied volledig autonoom ontwikkelde en dat is natuurlijk niet zo. Zo miste ik een uiteenzetting over wat er in 1648 veranderde en waarom de in dat jaar met veel elan opgestarte reformatie mislukte. Een ander voorbeeld is het ontstaan van de gemeenten in Chaam en Gilze. De Reformatie was geen simpel rechtlijnig verhaal van mensen die zich 'bekeerden' tot een nieuw geloof of 'trouw bleven' aan het oude. Het was eerder een tijdperk van grote verwarring die het kerkvolk verdeelde. Een aanvankelijk kleine groep koos voor de nieuwe leer, een andere groep sloot zich aan bij de katholieke tegenreformatie. Daartussenin zaten de traditionelen die gehecht waren aan oude gewoonten, maar ook niet meer alles geloofden wat zij van hun ouders en de pastoor geleerd hadden. Zij beschouwden een geconsacreerde hostie als een gewoon stuk brood, dat was nieuw; maar zij brandden tegelijkertijd maar wat graag kaarsen op het graf van hun ouders en dat was oud. In het begin van de zeventiende eeuw kwam deze middengroep onder toenemende druk te staan. Zij werden gedwongen te kiezen voor Rome of Genève. De geschiedschrijvers gebruiken hiervoor de term confessionalisering.

Dat neemt niet weg dat ik dit boek van harte aanbeveel aan iedereen die geïnteresseerd is in de geschiedenis van dit gebied.

Bram Vroon, *Vier eeuwen protestantisme in het zuidoosten van de Baronie van Breda. De geschiedenis van de Protestantse Gemeente te Chaam c.a.* (Eburon, Delft, 2006). 280 p. met de volgende bijlagen: lijst van predikanten in Chaam, Baarle-Nassau, Alphen en Gilze & Rijen, lijst van organisten, noten, lijst van geraadpleegde archieven en literatuur, lijst van illustraties, indices op geografische namen en personen. ISBN 90-5972-139-X.

AANTEKENING

1. Tot 1816 sprak men van de Gereformeerde Kerk. Daarbinnen onderscheidde men de Nederduitse en de Waals Gereformeerde Kerk. Het voornaamste verschil was de voertaal, resp. Nederlands en Frans. In 1816 werd de Nederduits Gereformeerde Kerk omgedoopt tot Nederlands Hervormde Kerk. In 1834 vond een eerste afscheiding plaats van orthodoxe gelovigen die zich gereformeerd noemden. In de loop van de negentiende eeuw vonden nog meer scheuringen plaats. De afgescheidenen groepeerden zich in een groot aantal kerken die zich meestal gereformeerd noemden. In 1886 ontstond de door Abraham Kuijper geleide Gereformeerde Kerk. Wat de zaak nog ingewikkelder maakt is dat niet alle orthodoxen zich afscheidden. In 1906 verenigden de orthodoxen binnen de Nederlands Hervormde Kerk zich in de Gereformeerde Bond. Zie verder het voortreffelijke in 2005 verschenen handboek van Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg 'Religiegeschiedenis'. Hier wordt in navolging van het oude spraakgebruik, als het gaat om de periode vóór 1816, steeds gesproken van gereformeerden.